

ԱՆԻԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

(Շար. «Բազմավեպ», 1996, էջ 254-271)

Մոնղոլների գերիշխանութիւնն ընդունած Ձաքարեանները թէեւ որոշ ընդհատումներով Անի քաղաքում պահպանում են իրենց իշխանութիւնը, սակայն այդ ժափանակից սկսած Անին աստիճանաբար վայրէջք է ապրում: Քաղաքի եպիսկոպոսութիւնը եւս կորցնում է իր նախկին առաջատար դերը, իսկ այդ դարավերջին Հայոց եպիսկոպոսական աթոռների մէջ կրկին իր աւագութիւնն է վերականգնում Սիւնեաց հնաւանդ Աթոռը⁵⁸, բարգաւաճում են նաեւ Հաղբատի, իսկ աւելի ուշ՝ Բջնիի եպիսկոպոսութիւնները:

Անիի ու նրա շրջակայքի մոնղոլներից կրած աւերածութեան հետեւանքները բաւական խորն են եղել: Մասնաւորապէս, նրանց ներխուժումից տաս տարի անց՝ Հոռոմոսում Աշոտ Դսեղեցու նուիրատուական արձանագրութեան մէջ կարդում ենք. «ՈՂԵ (1246) ... ի թագաւորութեան Հայոց եւ Վրաց Դաւթի եւ ի սպասալարութեան Շահնշահի որդոյ մեծին Զաֆարի եւ յառաջնորդութեան տեառն Բարսղի արքեպիսկոպոսի որդոյ Ամիր Երկաթայ. եւ Աշոտ Դսեղեցի... միաբանեցայ Սուրբ Յովանիսի ի մեղ եւ ի չար ժամանակիս, յետ կործանման տաճարին, մինչ էր վանքս ի մեղութեան, ետու գամեմագով Աւետարան... եւ այլ զինչ Աստուած պատրաստէ: Եւ տէր Բարսեղ եւ Սարգիս վարդապետս եւ այլ եղբարքս ընկալաք գնա իրբու գմի ի պատրոմաց

58. Այս առնչութեամբ Մ. Օրմանեանը գրում է. «Ժամանակէ մը ի վեր Ամիրի եպիսկոպոսներն էին, որ գերագոյն դիրք ստացած էին Հայաստանի մէջ, մինչ հմաւանդ սովորութեամբ Սիւնեաց եպիսկոպոսն էր, որ մախաբոն դիրք ուներ Հայ եպիսկոպոսութեան մէջ: Բայց Ամին հետզհետէ կորուսած էր իր կարեւորութիւնը, եւ Սիւնիքի դիրքը մտնէր քարճրացած էր Օրբելեաններուն՝ Սմբատի եւ Տարսայիմի շնորհիւ»: ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., էջ. աշխ., էջ 1701:

մերոց...»⁵⁹: Բարսեղը յիշուում է նաեւ Հոռոմոսի 1247, 1250, 1251 եւ 1253ի նուիրատուական արձանագրութիւններում⁶⁰: Սակայն, նրա տոհմական ճիւղը Անիի հոգեւոր իշխանութեան մէջ այլեւս չի՝ շարունակուում, մինչդեռ Աբուղամարենց (Մաքիստրոսենց) ճիւղն ունեցել է անմիջական շարունակութիւն՝ յանձինս Գրիգոր Ա.ի որդի Սարգիս Բ. եպիսկոպոսի («տէր Սարգիս, որդի Մաքիստրոսին»)՝⁶¹: Նրա եղբայր Աբուղամարը («որդի Մաքիստրոսին») յիշուում է Բագնայրի 1261 եւ 1262ի. արձանագրութիւններում⁶²: Սրա որդին էր ԺԳ. դարի վերջերին Անիի եպիսկոպոս դարձած Յովհաննէսը: Մարմաշէնի մի արձանագրութիւնից երեւում է, որ Սարգիս Բ.ի եւ Աբուղամարի «իշխան Վահրամ» եղբայրը վաղ է մահացել՝ «կիսաւրեայ ժամանակու փոխ[եցաւ առ Աստուած]»⁶³:

Սարգիսը, որպէս Անիի եպիսկոպոս, ինչպէս վերը նշեցինք, առաջին անգամ յիշուում է 1245ին, երբ ա՛յլ եպիսկոպոսների պէս ընդունել է կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու շրջաբերականը բերող Վարդան վարդապետին: Սակայն, մինչեւ այս եպիսկոպոսի գործունէութեանն անդրադառնալը հարկ է մի քանի խօսք ասել վերոյիշեալ շրջաբերականի մասին, մանաւանդ, որ այն իր ուղղակի արտայայտութիւնն է գտնել Անիի եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոցի արձանագրութիւններից մէկում:

Հռոմկլայում աթոռակալող Կոստանդին Բարձրբերդցին անհանգստացած Հայոց եկեղեցիների զգալի մասում տիրող անկանոն իրավիճակից, հոգեւորականութեան մի մասի թերացումներից, 1243ին, Հեթում Ա. թագաւորի կամակեցութեամբ Սսում գումարում է եկեղեցական ժողով Կիլիկիայի բարձրաստիճան հոգեւորականութեան մասնակցութեամբ: Քանի որ Հայաստանցիներին հրաւիրելու հնարաւորութիւն չկար, ժողովն ընդունում է եկեղեցական կեանքը կարգաւորող 25 կէտից բաղկացած մի որոշում՝ «Սախմանֆ կանոնականֆ», որի սկզբում կաթողիկոսը զետեղում է Հայաստանի եկեղեցիներին ու հոգեւորականութեան հասցէագրուած իր ուղերձը: Այստեղ նա նշում է, որ մտադիր էր անձամբ այցելել գաւառները, բայց չի՝ կարողացել, ուստի ուղարկում է շրջաբերականը, որպէսզի տեղում հոգեւոր

59. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Ն., նշ. աշխ., էջ 154:

60. Նոյն տեղում, էջ 146, 154, 156, 157:

61. Դիւան..., էջ 19:

62. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Ն., նշ. աշխ., էջ 186, 188:

63. И. ОРБЕЛИ, նշ. աշխ., էջ 447, ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., նշ. աշխ., էջ 401:

պետերը ստորագրութեամբ հաստատեն ժողովի ընդունած կանոնները եւ դրանցով առաջնորդուեն⁶⁴: Կաթողիկոսի պատգամաբեր Վարդան Արեւելցին Հայաստան է գալիս 1245ին, չրջում է անհրաժեշտ տեղերը եւ եպիսկոպոսներից ու վանահայրերից հաւանութեան ստորագրութիւններ հաւաքում՝ «Եւ եկեալ վարդապետն Վարդան... շրջել ընդ գաւառս Հայոց, յեպիսկոպոսս եւ ի վանորայս եւ յիշխանս եւ տուեալ ամենեցուն գերամանս կանոնականս եւ պառնայել յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեամ սահմանին եղելոյ: ... ետուն ձեռագիր երդմամբ... եպիսկոպոսն Կարմոյ քաղաքիս Սարգիս, եւ եպիսկոպոսն Կարուց Յակոբ, եւ եպիսկոպոսն Բշմոյ՝ Վանական եւ Գրիգոր, եւ եպիսկոպոսն Ամբերդոյ՝ Մկրտչին, եւ եպիսկոպոսն Հաղրատայ Համագասպ եւ այլ եպիսկոպոսն... եւ գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, եւ Գետիկ, եւ Հաղարծինն, եւ Կեչառուս, եւ Հաւուց Թառ, եւ Այրի վանք, եւ Յովհաննու վանք եւ Սաղմոսայ վանք, եւ Հոռոմոսի վանք, եւ որ շուրջ գնոփոք»⁶⁵:

Բուն կանոնները, որոնց 25 կէտերը Մ. Օրմանեան բաժանում է հինգ հիմնական խմբի (կանոնական, բարեկարգական, բարոյական, քահանայից, զիջողական)⁶⁶, նպատակ ունէին եկեղեցին ու նրա սպասաւորներին գերծ պահել անօրինականութիւններից ու չարաչառումներից, վերականգնել եկեղեցական կեանքի կանոնականութիւնն ու բարոյական չափանիշները: Անհիում խնդիրը միայն եպիսկոպոսի տուած ստորագրութեամբ չի՝ աւարտուում, այլեւ Շահնշահ Ա.ի ցուցումով Մ. Առաքելոցի չի՝ աւարտուում, այլեւ Շահնշահ Ա.ի ցուցումով Մ. Առաքելոցի պատին փորագրուում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Թուականին 2 (1251) շնորհիւն Աստուծոյ եւ հրամանաւ տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծին ամիրսպասալար Կոստանդեայ արձանագրեցաւ Առաքելական կանոնքս, որ թէ ոք յեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաշառաւ կամ ամիրտու երեց առնէ, կամ առանց ճշտի եւ յոյժ ընտրութեան, դատի յԱստուծոյ, եւ ընդ մզովաւ լինի յերիս սուրբ ժողովոյն...»⁶⁷: Այստեղ իրենց արտայայտութիւնն են գտել Կոստանդինի շրջաբերականի առաջին եւ չորրորդ կէտերը, որոնցից մէկում ասւում է, թէ միայն արձանաւորները պէտք է ձեռնադրուեն եւ «առանց արծաթոյ», իսկ միւսում պահանջուում է, որ նրանք համապատասխան պատրաստութիւն ունենան «ուսմամբ եւ սրբ-

64. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, էջ 303:

65. Նոյն տեղում, էջ 310:

66. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., նշ. աշխ., էջ 1627-1633:

67. Դիւան.... էջ 15:

բուքեամբ», ձեռնադրուելիս քահանաները քսանհինգ եւ սարկաւազները՝ քսան տարեկանից պակաս չլինեն⁶⁸։ Անիի արձանագրութեան հեղինակները տարիքային մանրամասներ չեն շեշտում, այլ բաւարարում են «անմիրու» ձեւակերպմամբ։ Սակայն, աւելի ուշագրաւ է, որ ո՛չ արձանագրութեան սկզբում, ո՛չ էլ վերջում չի՛ նշում քաղաքի եպիսկոպոսի անունը, որ թուում է թէ, պէտք է միանար կաթողիկոսի յորդորին⁶⁹։ Այստեղ տեղին է յիշել Գանձակեցու այն վկայութիւնը, թէ կաթողիկոսի նուիրակ Վարդան Արեւելցուն այնքան էլ ջերմօրէն չընդունեցին վարքի մէջ թերացած եպիսկոպոսները, բայց եւ չհամարձակուեցին նրա պահանջը մերժել, այլ առերես ընդունեցին։ «Նւ զի ամենայն ոք խոտորեալ էր ի մշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտիւ ազաւորեալն եւ արծաթասիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն (Կաթողիկոսին), բայց սակայն ոչ իշխեցին արեամարեի, այլ ի վերին երեսս մեծաբեցին...»⁷⁰։ Անիում, ուր առեւտրական ու չարաչահական յարաբերութիւնների խորացմանը զուգահեռ տեղի էր ունենում բարքերի անկում եւ դրամը դառնում էր ամենազօր, բնական է, աւելի շատ պէտք է լինէին թերացուները եկեղեցու կանոնների նկատմամբ եւ այստեղ առաւել դժկամութեամբ պէտք է ընդունէին կանոնական պահանջների ամէն մի խստացում ու բարոյախօսութիւն։

Վերայիշեալ արձանագրութիւնը, մեր կարծիքով, մի նոր վկայութիւն է պարունակում Անիում երկու եպիսկոպոսների գոյութեան մասին («... որ թէ ոք յեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաշառաւք կամ անմիրու երէց առնէ...»)։ Առաջին հայեացքից կարող է թուալ թէ որպէս առաջնորդներ նկատի են առնուած վանահայրերը՝ վանական միաբանութիւնների առաջնորդները, բայց այդ ժամանակ Անիի ու նրա մերձակայ վանքերի մեծագոյն մասում վանահայրեր էին վարդապետները, կամ աւագերէցները, որոնք, ըստ կարգի, քահանայ ձեռնադրելու իրաւունք չունէին, մի իրաւունք, որ պատկանում է եպիսկոպոսին⁷¹։ Բացի այդ, արձանագրութիւնն անիում է գրուել եւ առաջին հերթին նկատի ունի քաղաքը, նրա եպիսկոպոսին ու

68. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 303-304։

69. Կոստանդինի շրջաբերականի հիման վրայ 1251ին համանման արձանագրութիւններ են գրուել նաեւ Մրենում եւ Բջինում. առաջինում յիշուում է վանահայր Գրիգորը, երկրորդում՝ տեղի եպիսկոպոսներ Վանականն ու Գրիգոր (ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ Կ., Վիմակամ տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 95-96)։

70. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 310։

71. ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՇ, Գիրք դատաստանի, էջ 292-293։

առաջնորդին, որոնց էլ վերապահուած էր երէց ձեռնադրելու իրաւունքը: Յատկանշական է, որ Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերականի հիման վրայ 1251ին Մրենում գրուած նոյնիմաստ արձանագրութեան մէջ եպիսկոպոսի հետ առաջնորդ չի նշուում՝ «Եթէ ո՛ր յեպիսկոպոսաց կաշառաւք Ե[րեց] առնէ, կամ ամսիրու, կամ առանց ընտրութեան, մասն Յուդայի առցէ...»⁷²:

Այժմ վերադառնանք Սարգիս Բ.ի գործունէութեան, որի անունն յաջորդ թուակիր յիշատակութիւնները գտնում ենք Բագնայրում՝ 1262ի երկու արձանագրութիւններում: Դրանցից մէկը Գարեգին երէցի, միւսը՝ Ոռոսս կրտսերի նուիրատուական արձանագրութիւնն է: Առաջինը սկսւում է հետեւեալ կերպով. «ԶԺԱ (1262) ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Անու տէր Սարգսի, տեառն տեղոյս...»⁷³, իսկ երկրորդում Սարգիսը («Յս տէր Սարգիս...») Բագնայրի վանահայր Աբրահամի եւ Յովսէփ փակակալի հետ պարտաւորուում է նուիրատուի համար համապատասխան պատարագներ մատուցել⁷⁴:

Անիի Ս. Առաքելոցի որմերիս Սարգսի թողած բոլոր երեք արձանագրութիւններն անթուական են: Դրանցից մէկը գրուել է Սահիպ Դիւանի (Շամս իդ դին Մուհամէդ) պարոնութեան շրջանում (վերջինս հանդիսանալով մոնղոլական տէրութեան ամենագորեղ պաշտօնեան 1267ին գնել է Անին 1261ին մահացած Շահնշահ Ա.ի որդիներից)⁷⁵: Արձանագրութեան մէջ Սարգիսը խօսում է «պսակի թոյլտուութիւնն ստանալու պարտաւորութիւնը հարսի հարազատներից վերցնելու եւ փեսայի հարազատների վրայ դնելու մասին»⁷⁶, սահմանելով նոր կարգ. «...Ես տէր Սարգիս, որդի Մաքիստոսին գայս հաստատեցի. սահման էր. ի սկզբանէ, որ հարսն առնուր գերամանն. շատ խեղճ եւ անպատեհ բան լինէր. գայս հաստատեցի, որ կտրիմն առնու գերամանն եւ այլ բռնապսակ առնել ոչ ունի ո՛ր իշխանութիւն...»⁷⁷:

Յաջորդ արձանագրութիւնը, ուր Սարգիսը յիշատակում է որպէս Անիի առաջնորդ, վերը քննուած՝ երկրաշարժի վտանգի պատճառով փոդողում կիրակնօրեայ վաճառքն արգելող Մխիթար Տեղբերցի եպիսկոպոսի արձանագրութիւնն է, որն ինչպէս

72. И. ОРБЕЛИ, *Надписи Мрена*, «Հայագիտական հետազոտութիւններ», Երեւան, 1974, էջ 40, հմտ. ԿՈՍՏԱՆԵՆԱՆԻ Կ., նշ. աշխ., էջ 95:

73. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Է. Ն., նշ. աշխ., էջ 187:

74. *Նոյն տեղում*:

75. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆՆՏԻ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 161:

76. ԱԻԱԳԵԱՆ Ս., Վիմակամ արձանագրութիւնների քառաքնություն, Երեւան, 1978, էջ 162:

77. Դիւան..., էջ 19:

տեսանք, փաստորէն հանդէս է գալիս որպէս քաղաքի երկրորդ եպիսկոպոս: Արձանագրութիւնը գրուել է Փախրադինի մելիքութեան ժամանակ, բայց հետաքրքիր է, որ այստեղ Սարգիսը համարոււմ է նաեւ քաղաքի իրաւական իշխողը՝ «... ի տէրութեան եւ յառաջնորդութեան տէր Սարգսի եւ ի մելիքութեան Փախրադինին...»⁷⁸:

Անմիջապէս այս արձանագրութեան տակ Սարգիսը թողել է մէկ ա'յլ արձանագրութիւն, որ թերի է ընթերցւում («Շնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Սարգիս եպիսկոպոս...»)⁷⁹, բայց պահանջաւոր հատուածներէից երեւում է, որ այն դարձեալ վերաբերում է ամուսնական հարցերի կարգաւորմանը:

Սարգիս Բ.ի մահուան թուականն անյայտ է: Նրանից յետոյ Անիում յիշւում է Գրիգոր Բ. եպիսկոպոսը, որ ինչպէս պարզւում է Մարմաշէնի մի անթուական արձանագրութիւնից, Սարգսի եղբոր որդին էր⁸⁰: Յայտնի որ Սարգսի եղբայրներից մէկի՝ Աբուղամբի որդի Յովհաննէսը յետագայում Անիի եպիսկոպոսը դարձաւ, հաւանական է թւում, որ Գրիգորը Սարգսի միւս եղբոր՝ իշխան Վահրամի որդին էր:

Գրիգոր Բ.ի Անիում թողած միակ արձանագրութիւնը (Ս. Առաքելոց եկեղեցի) գրուած է Փախրադինի պարոնութեան շրջանում՝ 1277ին՝ եւ վերաբերում է ամուսնալուծութեան դէպքում կողմերից իւրաքանչիւրին տրուող ունեցուածքի չափին: Նշելի է, որ Գրիգորն իր որոշումը կայացրել է ոչ միայն փախրադինի, այլեւ քաղաքի քահանաների «կամակեցութեամբ»: Թուին ԶԻԶ (1277) Շնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անույ, կամակեցութեամբ պատրոն Փախրադինին եւ քահանայից քաղաքացեաց արձանագրեցաւ ի վերայ եկեղեցւոյս. եթէ այր գկին թողու Դ (4)իցն Ա (1) գինչ քածինմ լինի տայ մմա. եւ թէ կին՝ գայրն՝ Դ (4)իցն Ա (1) տայ յերկին: Եթէ ոք հակառակ կայ գրոյս, դատի յԱստուծոյ»⁸¹:

78. Նոյն տեղում, էջ 24: Անիի այս շրջանի քաղաքական պատմութիւնը թերի է ուսումնասիրուած, ուստի դժուար է ասել թէ ինչպիսի հանգամանքներում եւ ինչ չափով է Սարգիսը մասնակցել քաղաքի վարչական կառավարման:

79. Դիւան..., էջ 25:

80. «Եւ տէր Գրիգորս եղբարորդի տեառն Սարգսի ետու գիմ սուրբ Ոշանս ի սուրբ ուխտս Մարմաշինի եւ փոխարէն հատուցման գվարդիստին քառասունմն եւ զԽաչութարէմ միմչ եւ կէնդամի եմ՝ տեառն Սարգսի. եւ յետ վախճանին՝ իմն», И. ОРЕЛИИ, Избранные труды, էջ 445: Ն. Ալինեան արձանագրութեան թերի վերծանութեան ծանօթ լինելով՝ կարծել է թէ Գրիգորը Սարգսի որդին է, ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., նշ. աշխ., էջ 401:

81. Դիւան..., էջ 15:

Գրիգոր Բ. եպիսկոպոսի վերաբերեալ ա՛յլ տեղեկութիւններ չեն պահպանուել:

ԺԳ. դարի վերջերին եւ ԺԴ. դարի սկզբներին Անիի եպիսկոպոսն է եղել Սարգիս Բ.ի եղբայր Աբուղամբի որդի Յովհաննէս Ա.ը: Նրա անուան առաջին յիշատակութիւնը պահպանուել է 1298ի Անիի Ներքին բերդում եղբայրիկ զրչի ձեռքով ընդօրինակուած եւ Արշոյ Առիճի վանքին ընծայաբերուած մի Աւետարանի յիշատակարանում, որի վերջում կարդում ենք. «... գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անոյ, ի քերդս Ներքի կոչեցեալ... ի պարոնութեան ամիրսպասալար Շահնշահի եւ եպիսկոպոսութեան տեառն Յոհաննիսի, ի տէրութեան Արջեւառնոյ Մագիստրոսեմց տէր Յոհաննիսի եւ Ամիրին՝ որդոյ Փախրադիմին»⁸²: Երկրորդ անգամ Յովհաննէս եպիսկոպոսը յիշուած է «Բագնայրի Աւետարանում» Գէորգ Ներսիսանցի պատուէրով Գեղանի որդի Ստեփանոսի գրած 1308ի արժէքաւոր յիշատակարանում՝ «... գրեցաւ յիշատակարանս... ՉԾԻ (1308) ամիս, ի հայրապետութեանս մերոյ նահանգիս Շիրակ գաւառիս՝ հեզի եւ մարդապիրի տէր Յոհաննիսի՝ որդոյ Ապիղամբի՝ իշխեցող տեղոյս...»⁸³:

Յովհաննէս առանձնակի գովեստով է յիշուած նաեւ 1313ի մէկ ա՛յլ Աւետարանի յիշատակարանում, գրուած Յակոբ զրչի ձեռքով Շիրակի Մագվոյս կոչուած բնակավայրում. «... գրեցաւ... ի հայրապետութեան մայրաքաղաքիս Անոյ տեառն Յոհաննիսի մեծի, որ է ջահ վառեալ ի մէջ եկեղեցւոյ եւ ի յագգէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց»⁸⁴:

Ուշագրաւ է, որ վերջին երկու յիշատակարաններում Յովհաննէսի վարած հոգեւոր իշխանութիւնը անուանուած է «հայրապետութիւն», իսկ նա ներկայացւում է, որպէս եռանդուն գործիչ: Յովհաննէսի եպիսկոպոսութեան շրջանում տեղի ունեցած եկեղեցական կեանքի կարեւոր իրադարձութիւններից էր 1307ի Սսի ժողովը: Այն հրաւիրել էին Կիլիկիայի Հեթում Բ. լատինամէտ թագաւորահայրը եւ տասնութամեայ Լեւոն Դ.ը, Գրիգոր Անավարզեցի Կաթողիկոսի յորդորով (վերջինս մահացաւ մինչեւ ժողովի գումարումը), նպատակ ունենալով Արեւմուտքին դաւանաբանական զիջումներ կատարել՝ ռազմաքաղաքական օժանդակութիւն ստանալու ակնկալութեամբ: Մէկ

82. ԺԳ. դարի յիշատակարաններ, էջ 817-818: Այստեղ նշուած Արշոյ Առիճի հոգեւոր առաջնորդ «Մագիստրոսեմց տէր Յոհաննէսը» հաւանաբար Յովհաննէս եպիսկոպոսի տոհմակիցն էր:

83. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Գ., Յիշատակարանք..., էջ 891:

84. ՄԱԹԵՆՈՍԵԱՆ Կ., ԺԴ. դարի յիշատակարաններ..., էջ 110:

օրում աւարտուած այդ ժողովը, թագաւորի ու Հեթումի ճընշմամբ ընդունում է Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանաբանութիւնը մերժող որոշումներ (անգամ՝ Բրիստոսի՝ «զերկու բնութիւնս եւ զկամս եւ զներգործութիւնս» եւ այլն): Ժողովի ու ժողովականների մասին պամող Կղեմես Կալանոսը որ նշում է, թէ հին վաւերագրերից է օգտուել, ներկայ եղած 26 եպիսկոպոսների անունների մէջ կիլիկեան ու սահմանակից չրջանների եպիսկոպոսներից բացի յիշատակում է չորս հայաստանցիների՝ «Յովհաննէս Մարանդունեաց, Կարապետ՝ Մեծկերտի, Վարդան՝ Անիի եւ Փիլիպպոս՝ Խորձեանի» եպիսկոպոսներին⁸⁵: Ինչպէս տեսանք Անիի Յովհաննէս Ա. եպիսկոպոսը յիշում է 1298, 1308, 1313ին, իսկ Վարդան անունով Անիի եպիսկոպոս ա՛յլ աղբիւրներից յայտնի է: Շատ հնարաւոր է սակայն, որ նոյն այս Վարդանն է 1320ի յիշատակուած Մրենում, ոմն Իւանիկի արձանագրութեան մէջ («...պարոմութեամբն Սարգսի... եւ ի հայրապետութեան ի տէր Վարդան, եւ Իւանիկս...»)⁸⁶: Հայաստանցի ժողովականների վերաբերեալ Մ. Օրմանեանը հետեւեալ դիտողութիւնն է անում. «Այս չորսերը (եպիսկոպոսները) Հայաստանի ներկայացուցիչներ պէտք է համարուէին, սակայն Մարանդունի գաւառ չունիմք, միայն Մարանդ գիւղ մը կը գիտցուի, իսկ Անիի արքեպիսկոպոս ըսուածը, եթէ բուն Անիի արքեպիսկոպոսն ըլլար (ժողովականների ցանկում, Կ. Մ.) 25րդ տեղը չէր թողուեր»⁸⁷: Արդեօք յիշեալ Վարդանը Անիի երկրորդ եպիսկոպոսն էր՝ փոխանորդը, եւ կամ գուցէ Մարանդունիի եպիսկոպոս կոչուած Յովհաննէսը շփոթուած է Անիի նոյնանուն եպիսկոպոսի հետ: Երկրորդ ենթադրութիւնն անհաւանական է, քանի որ 1317ի Ադանայի ժողովում յիշում է Մարանդունեաց մէկ ա՛յլ եպիսկոպոս (նշանակում է, այդպիսի թեմ եղել է, հաւանաբար ընդգրկելով Վասպուրականի Մարանդ գաւառը), իսկ Վարդանի՝ Անիի երկրորդ եպիսկոպոս եւ ժողովին ուղարկուած պատուիրակ լինելը միանգամայն հնարաւոր է: Սակայն, աւելի էական է, որ ո՛չ նշուած Յովհաննէսը, ո՛չ էլ Անիի Վարդանը ժողովի որոշման տակ չեն ստորագրել, բոլոր ժողովականների մէջ բացառութիւն կազմելով: Կալանոսը, որ սկզբում նշում է, թէ ժողովին մասնակցել է 26 եպիսկոպոս, այնուհետեւ գրում է որ նրա որոշումները հաստատել են 36 եպիսկոպոսներ, դրանց թւում յիշատակելով եւս 11 հայաստան-

85. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., նշ. աշխ., էջ 1785:

86. И. ОРБЕЛИ, *Надписи Мрека*, էջ 38:

87. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., նշ. աշխ., էջ 1785:

ցինների (Երզնկայի, Բաբերդի, Բասենի, Կամախի, Սասունի, Օծոփի եւ այլ վայրերի եպիսկոպոսներին): Այս կապակցութեամբ Մ. Օրմանեանն իրաւացիօրէն գրում է. «... աւելի մեծ տարբերութիւնը Հայաստանի եպիսկոպոսներում մէջն է, որոնցմէ կը պակսին Մարամդունեաց եւ Անիի եպիսկոպոսները եւ աւելցումը են 11 նոր անուններ... Քանի որ ստոյգ բացատրութիւն չկայ, կրնամք ըսել, թէ պակաս եղողները չհաւնելով մեկնողներն են, իսկ աւելցումներ՝ վերջէն հասնելով, կամ ձեռնադրուելու գալով՝ ստորագրելու պարտաւորուել են»⁸⁸:

Այն փաստը, որ ժողովի որոշման դէմ, չնայած Թազաւորական ճնշմանը, հենց տեղում ընդդիմացողներ են եղել, երեւում է նաեւ Մովսէս Երզնկացի Վարդապետի վկայութիւնից, որ գրում է. «Նոյն ինքն ի տեղին բազումք հակառակեցան եւ դեռ տակաւին եւս հակառակին...»⁸⁹: Այսպիսով, անեցիներն այս անգամ եւս հաւատարիմ են մնացել իրենց նախնեաց որդեգրած աւանդութեան սկզբունքին (յիշենք Բարսեղ Բ. Անեցու անհաշտ ընդդիմութիւնը Հոռմկլայի դաւանական գիշողականութեան նկատմամբ): Իսկ Սսի ժողովը, որ Մ. Օրմանեանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Թազաւորական պարտաւորանքով կայացած «անգլուխ ու անկանոն համախմբում էր»⁹⁰, մեծ վրդովմունք առաջացրեց Հայաստանում: Գուցէ այս է պատճառը, որ Անիի Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1308 եւ 1313 թրականներին յիշատակում է որպէս «Հայրապետ» ընդգծելով իր ինքնիշխանութիւնը Սսի Աթոռի նկատմամբ, մանաւանդ, որ նորընծայ կաթողիկոս Կոստանդին Դ. Կեսարացին Սսի ժողովի որոշումները տարածելու յանձնառուն դարձաւ, իսկ ընդդիմացողների շարքերը ստուարացան յանձին Սիւնեաց Աթոռի, Գլաճորի Վարդապետարանի ու ժամանակի Հայոց նշանաւոր վարդապետների:

Յովհաննէս եպիսկոպոսի անուան վերջին անգամ հանդիպում ենք Անիում, քաղաքի աւագ դրան մուտքից վեր տեղադրուած մեծ արձանագրութեան մէջ: Այն թրական չունի, բայց տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Անին դարձել է մոնղոլական տէրութեան «խաս ինջու» (արքունի սեփականութիւն): Ըստ Հ. Ժամկոչեանի Անին, «խաս ինջու» է դարձել Աբու Սայիդ խանի (1319-1335) ժամանակ⁹¹, հետեւաբար արձանագրութիւնն էլ էլ

88. Նոյն տեղում, էջ 1786:

89. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, էջ 298 (Ժանօթագրութիւն):

90. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., նշ. աշխ., էջ 1791:

91. ԺԱՄԱՌՁԵԱՆ Հ., Անի քաղաքի ԺԳ. դարի երկու արձանագրութիւնների մասին, Երեւանի պետական համալսարանի զիտ. աշխատութիւններ, հտ. 47, 1955, էջ 109: Ծառք Անիի «խաս ինջու» դառնալու որոշակի թրականը

չրջանից պէտք է համարել: «Գթութեամբ մարդասիրին եւ անմահ Բանին Աստուծոյ եւ վասն յերկարկենդանութեան արքայից արքային աստուածադիր փաթշահին... որ եղեւ մայրաքաղաք Անի խասինջու, եւ ի տէրութեան քաղաքիս աստուածաւեր պարոնացն Գրիգոր աղին եւ Յովաննիսի եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Յոհաննիսի ողորմածն Աստուած հայեցաւ ի դժուարութիւն քաղաքիս եւ խորհուրդ քարի ծագեաց ի սիրտս պարոնացն Գրիգորի եւ Յովաննիսի, որ զքաղաքս մեր նորոգեալ շինեցին եւ զամենայն հարկապահանջութիւն երարձին... եւ զԱթոռին հարկն, որ յետոյ ի չարաց դրած էր զկապալն յեպիսկոպոսէն քարձին, եւ յառաջին սահմանս դարձուցին»⁹²:

Սոյն արձանագրութիւնից ելնելով որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրել են թէ բազմաթիւ ա'յլ հարկերի թուով Անիում արհեստականօրէն ուղծացուած է եղել նաեւ եպիսկոպոսական աթոռին տրուող հարկը, որ եւ վերադարձուել է նախկին չափին, սակայն Ս. Աւագեանը համապատասխան քննութեամբ ցոյց է տալիս, որ խօսքը վերաբերում է Անիի Աթոռի՝ մոնղոլական տէրութեանը տրուած հարկի նուազեցման⁹³:

Այստեղ հարկ է որոշ անդրադարձ կատարելով պարզաբանել եպիսկոպոսական աթոռի հարկատուութեան խնդիրը, որ ծագել է մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում: 1269ին, Անիի տաղմաճիները (հարկահաւաքները) հաւանօրէն իրենց պարոնի՝ Սահիպ Դիւանի ցուցումով Անիի քահանայական դասը՝ երիցանին ազատել են բաժ հարկից Ս. Առաքելոցի պատին արձանագրելով՝ «...քարձաք ի յԱնու իրիցանուս զբաժն, զոր ի սկզբանէ ազատ էր»⁹⁴: Եթէ այս եւ 1280ի Նուրայդէին Գոթիթի համանման արձանագրութեան մէջ (այնտեղ արդէն խօսուում է բաժի ու տաղմայի մասին)⁹⁵ նշուում է միայն երիցանու հարկատուութիւնը, ապա Ս. Առաքելոցի 1289ի արձանագրութիւնը

չի ճշտուած: Արու Սայդի Անիում թողած 1330ի հրովարտակ-արձանագրութիւնը, որով փորձ է արուում սանձել հարկահաւաքների կամայականութիւնները կանխելու համար բնակչութեան լայնածաւալ արտաքաղթը, որեւէ ուղղակի նշում չի պարունակում այն մասին, որ այդ ժամանակ է քաղաքը արքունի սեփականութիւն դարձել (ՄՈՒՐԱՎԻԱՆ Պ., Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները, էջ 58-59):

92. Դիւան..., էջ 1, հմտ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Ս., նշ. աշխ., էջ 15:

93. ԱՒԱԳԵԱՆ Ս., նշ. աշխ., էջ 14-18:

94. Դիւան..., էջ 24: 1269 թ. Սահիպ Դիւանը կնութեան է առել աթաբեկ Իւանէի որդի Աւագի դստերը՝ Ողջաքին, ուստի շատ հաւանական է, որ հենց այդ կապակցութեամբ էլ նոյն թուականին Անիի երիցանին ազատուել է բաժ հարկից:

95. Դիւան..., էջ 23 (Ս. Առաքելոց եկեղեցի):

գործերից մէկն էր դարձել երիցանու եւ աթոռի հարկատուութեան վերանայումը: «Ես պարոմ Աղբուղայս որդի ամիրսպասալար Շահնշահի, քոռն մեծիմ Զաքարիայի, եւ ես պարոմ Թամարս, դուստր իշխանաց իշխանի պարոմ Բուղտայիմ, տեսաք զԱնոյ աքոռս եւ զիրիցամիս, որ հարկ կէր ի վերէնիմ, գոր մեք նախ...»⁹⁶: Թէեւ արձանագրութեան շարունակութիւնը չի պահպանուել, բայց ակնյայտ է, որ այնտեղ խօսուելու է հարկի վերացման կամ առնուազն նուազեցման մասին: Եւ ահա եպիսկոպոսական աթոռի տնտեսական անկախութեան համար մղուած պայքարի յայտնի վերջին վկայութիւնը տեսնում ենք Յովհաննէս Ա. եպիսկոպոսի ժամանակ գրուած արձանագրութեան մէջ, ուր նշուած է, որ «յետոյ ի չարաց դրած» հարկը չափաւորուած է բերուելով «յառաջին սահմանս»:

Յովհաննէս Ա.ից յետոյ մինչեւ ԺԴ. դարի վերջ՝ Անիի եպիսկոպոսների մասին այլեւս տեղեկութիւնների չենք հանդիպում: Դա ի հարկէ չի՝ նշանակում թէ եպիսկոպոսութիւնը դադարել էր գոյութիւն ունենալուց, պարզապէս աղբիւրներն են սակաւ ու աղքատիկ, իսկ քաղաքն ինքը անասելի հարկերի տակ կքուած եւ օտար իշխողների կամայականութիւններին ենթակայ, անկասելիօրէն դէպի անկում էր գնում:

Սակայն, բարեբախտաբար պահպանուել է Անիի վերջին եպիսկոպոսի Յովհաննէս Բ. Ոսկեփորիկի անունը, թերեւս շնորհիւ այն բանի, որ վերջինս եղել է նաեւ շնորհալի ու բազմաորդիւն գրիչ: Յայտնի է, որ Յովհաննէս Ոսկեփորիկը ԺԵ. դարի սկզբներին մի Աստուածաշունչ է ընդօրինակել Անիում (Վիեննայի Մխիթարեանների մատենադարան, թիւ 55), որի յիշատակարանում իրեն կոչում է «Յովհաննէս եպիսկոպոս, անպետ գրիչ Անոյ նահանգիս», իսկ մինչ այդ, ԺԴ. դարի 80-ական թուականներին մէկ ա՛յլ Աստուածաշունչ է ընդօրինակել Սիմէոն րաբունապետի համար⁹⁷:

Բայց Անիի այս վերջին եպիսկոպոսին վիճակուած չէր անխուով ու հանգիստ պաշտօնավարել իր աթոռանիստում: ԺԵ. դարի սկզբներին արդէն Հիմնական բնակչութիւնից դատարկուած անին ապահով բնակատեղ չէր անգամ նրա եպիսկոպոսի համար: Եւ ահա 1423ին, Յովհաննէս Ոսկեփորիկին տեսնում ենք Սանահինի վանքում Յովհաննէս Սանահնեցու պատուէրով

96. Նոյն տեղում, էջ 22 (Ս. Առաքելոց եկեղեցի):

97. Յովհաննէս Ոսկեփորիկի կեանքի ու գրչական գործունէութեան մասին հանգամանօրէն տե՛ս ՄԱԹԵՆԻՈՍԵԱՆ Կ., Անիի եպիսկոպոս Յովհաննէս Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 38-44:

մի Շարակնոց ընդօրինակելիս (Մատենադարան, թիւ 1587), իսկ 1426ին՝ Գուգարքում՝ Թմոք (Թմկաբերդ, Թմոզվի) ամրոցում՝ մէկ ա՛յլ ձեռագիր գրելիս: Այդ մատենաների յիշատակարաններում Յովհաննէսը շարունակում է իրեն կոչել «եպիսկոպոս Անույ»⁹⁸, բայց այդ ժամանակ արդէն նա Անիի եպիսկոպոսի կոչումը կրում էր աւելի շուտ որպէս պատուանոց:

Յովհաննէս Ոսկեփորիկի մահուան ստոյգ թուականը յայտնի չէ, թէեւ ենթադրուել է 1432 թուականը⁹⁹: Նրանից յետոյ աղբիւրներում այլեւս չենք հանդիպում Անիի եպիսկոպոսի ո՛րեւէ յիշատակութիւն¹⁰⁰, եւ դա բնական է, քանի որ Անին ինքն էլ դադարել էր գոյութիւն ունենալ, որպէս ապրող քաղաք...:

Այսպիսով, անիի եւ Շիրակի եպիսկոպոսութիւնը հիմնուել է 1072ին, Բարսեղ Ա. Անեցու ձեռնադրութեամբ եւ յարատեւել մինչեւ ԺԵ. դարի սկզբները: Ծաղկման չըջանում, Անիի Աթոռը մեծ հեղինակութիւն ու կշիռ է ունեցել, կարգաւորել քաղաքի ներհամայնքային կեանքը, տէր եղել նիւթական մեծ միջոցների: Սելջուկեան եւ մոնղոլական տիրապետութեան չըջանում, երբ քաղաքական, աշխարհիկ իշխանութիւնն անկայուն ու փոփոխական էր, Անիի եպիսկոպոսութիւնը կարեւոր դեր է կատարել քաղաքի ուրոյն դէմքը պահպանելու, նրա ներքին կեանքը կազմակերպելու գործում, յաճախ դարձել ողջ քաղաքային դասի պահանջների ու կամքի արտայայտիչը:

98. 1423ի Շարակնոցի յիշատակարանում Յովհաննէս Սանահնեցին անեցի գրչին մեծարում է նշելով «...ստու գրել Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի, մակամուռ Ոսկեփորիկ վերածայմելոյ՝ շնորհագարդի եւ մարտար գրչի»: ԽԱՁԻԿԵԱՆ Լ., ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն Ա., Երեւան, 1955, էջ 303:

99. Այդ թուականը Լ. Խաչիկեանը Յովհաննէսի մահուան տարին է համարում, ելնելով Կարապետ Աղթամարցու Տիգրիսում գրած յիշատակարանից, ուր նշուում է, որ այդ ժամանակ մահացել են պարոն Փաշի որդիներ պարոն Զալաբն եւ «արհեպիսկոպոսն տէր Յովաննէս», ԺԵ. դարի յիշատակարաններ, էջ 420-421, 756:

100. Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի ԺԵ. դարի կէսերին՝ 1653ին, Հոռոմոսի վանահայր Յովհաննէսը յիշատակարաններից մէկում իրեն կոչում է «եպիսկոպոս Անոյ վիճակիս», որից նա ենթադրում է, թէ Անիի անկումից յետոյ Անիի եպիսկոպոսի կոչումը անցել է Հոռոմոսի վանքի առաջնորդներին. ԱԼԻ-ՇԱՆ Հ. Ղ., նշ. աշխ., էջ 96: Սակայն, այդ ենթադրութեան օգտին խօսող ա՛յլ փաստեր չկան: Աւելին, 1485ին Հոռոմոսի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, 1585ին՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսը, 1685ին՝ Դանիէլ Տիգրանակերտցին, 1751ին՝ Աւետիք եպիսկոպոսը, 1751-55ին՝ Նդիա Ալաշկերտցին, 1788ին՝ Յովհաննէս Շամբեցին եւ ուրիշներ՝ իրենց անիի եպիսկոպոս չեն կոչում:

Անիի եպիսկոպոսները քաղաքի եկեղեցիներից բացի՝ ուշադրութեան կենտրոնում են պահել Անիի մերձակայ վանքերը, օժանդակել նրանց, միաժամանակ պարբերաբար զբաղուել են օրինաստեղծ աշխատանքով զանազան կանոնական արձանագրութիւնների միջոցով կարգաւորելով հասարակական կեանքի խնդիրները՝ ըստ ժամանակի պահանջի:

Սկզբնական շրջանում, Անիի եպիսկոպոսներ են եղել Պահլաւունիների հետ խնամիացած Ապիրատեան տան ներկայացուցիչները (Բարսեղ Ա., Բարսեղ Բ., Սարգիս Ա.), այնուհետեւ եպիսկոպոսութիւնը վարել են Պահլաւունեաց տան Վահրամ սպարապետի տոհմաճիւղից սերող հոգեւորականները (Գրիգոր Ա. [Մագիստրոս], Սարգիս Բ., Գրիգոր Բ., Յովհաննէս Ա.): Նշուած տոհմերի ներկայացուցիչներից բացի՝ Անիի եպիսկոպոս են եղել Ամիր Երկաթի որդի՝ Բարսեղ Գ., Մխիթար Տեղերցին, Վարդանը, Յովհաննէս Բ. Ոսկեփորիկը: Առկայ փաստերը ցոյց են տալիս, որ Անիում միաժամանակ գոյութիւն է ունեցել քաղաքի հոգեւոր առաջնորդ եւ քաջանքի ու զաւառի երիցապետ եպիսկոպոս, այսինքն բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն ունեցել է երկու գլխաւոր օղակ:

Անիի եպիսկոպոսութիւնը քաղաքի պատմութեան մէջ պակաս դեր չի կատարել, քան նրա աշխարհիկ իշխանութիւնը: Աւելին, եթէ քաղաքական իշխանութիւնը յաճախ անցել է օտարներին եւ բազում չարիքների պատճառ դարձել, ապա հոգեւոր իշխանութիւնը, թէկուզ սեփական շահերից ելնելով, փորձել է դիմակալել արտաքին ճնշման, բնակչութիւնը գերծպահել ուժացումից ու համընդհանուր ընչազրկումից: Յատկանշական են Յովհաննէս Ա.ի մասին պահպանուած կցկտուր տեղեկութիւնները, որոնցից երեւում է, որ նա փորձել է մեղմել տիրող ծանր կացութիւնը: Իսկ յանձինս Անիի վերջին եպիսկոպոսի՝ Յովհաննէս Ոսկեփորիկի արդէն տեսնում ենք մի տքնաջան հոգեւոր գործչի, որն ամայացող քաղաքում ինքն էր գրիչ առել ու Սուրբ Գիրքն ընդօրինակում, նաեւ գրչութիւն ուսուցանում այլոց, որպէսզի վառ պահի իր նօսրացած հօտի հաւատքը եւ նրան վերադարձնի ապրելու ու մաքառելու յոյսը:

Վերջում, որպէս Անիի եպիսկոպոսների մասին պահպանուած տեղեկութիւնների ամփոփում ներկայացնում ենք նրանց գաւազանագիրքը: Քանի որ Անիի աթոռի պատմութեան առանձին ժամանակահատուածներում գործ ունենք երկու եպիսկոպոսների գոյութեան փաստի հետ, այն աւելի ակնառու դարձնելու համար ցանկն օժտում ենք լրացուցիչ տեղեկութիւններով. անուան արձանագրումից յետոյ նշում ենք իւրաքանչիւր եպիս-

կոպոսի յիշատակման թուականը, յիշատակման բնագրային ձեւը եւ վայրը կամ սկզբնաղբիւրը: Անթուական յիշատակութիւններից բերում են առաւել կարեւորները:

Ամբողջական գաւազանագրքից բացի՝ ներկայացնում ենք նաեւ Անիի հիմնական եպիսկոպոսական տների՝ Ապիրատեան եւ Պաշլաւունի եպիսկոպոսների մեր կազմած տոհմածառը (Պաշլաւունեաց տան բոլոր ճիւղերը չենք նշում, քանի որ մեր նպատակը միայն Անիի եպիսկոպոսների ծագումը ցոյց տալն է):

ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐՔ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ԱՆԻՈՅ

ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ

1072 Տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անոյ եւ Տանն Շիրակաւանոյ (Յայսմաւուրք):

1081* ... արքեպիսկոպոսն Շիրակայ... տէր Բարսեղ (Ուռհայեցի):

1113 Մեռաւ տէր Բարսեղն եւ թաղեցաւ ի Շուղըն մեծ հանդիսիւ... (Ուռհայեցի):

ԲԱՐՍԵՂ Բ. ԱՆԵՑԻ

1160 Ի հայրապետութեանն տէր Բարսղի (Անի, պարսպի բուրգ):

1174 Ի հայրապետութեան նահանգիս մերում տէր Բարսղի (Հոռոմոս):

* Այս թուականին Բարսեղը Հաղբատում ձեռնադրուեց կաթողիկոս եւ մինչեւ իր մահը բազմաթիւ անգամ յիշուում է, «կաթողիկոս» եւ «հայրապետ» կոչումով: Յանկը չձանրաբեռնելու համար այդ վկայութիւնները դուրս ենք թողնում:

1177 Բասիլ եպիսկոպոս որ յարեւելս հիւսիսոյ (Թուղթ ... առ Գրիգոր Տղայ):

1179 Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ (Հռոմկլայի ժողով):

1181 Ի հայրապետութեան տէր Բարսղի (Հռոմոս, Յովհաննէս գրիչ):

1184 Շնորհին Աստուծոյ եւ տէր Բարսեղ... (խաչքար Անիի Ս. Առաքելոցի մօտ):

1187 Ի հայրապետութեան մեծարգոյ եւ հռչակաւոր առնն Աստուծոյ տեառն Բարսղի (Հռոմոս, Յովհաննէս գրիչ):

1191 Կաման Աստուծոյ եւ տէր Բարսեղ (Լմբատավանք):

1193 Յամա աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Բարսղի Հայոց կաթողիկոսի (Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցի):

1195 Ի ... յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի (Հռոմոս):

1199 Ի հայրապետութեան տէր Բարսղի... (Հռոմոս):

ՍԱՐԳԻՍ Ա.

1187 Ի հայրապետութեան ... տեառն Բարսղի եւ եղբաւոր դուռն չորա աստուածարեալ մանկագոյն քահանայի Սարգսի (Հռոմոս, Յովհաննէս գրիչ):

1208 Սարգիս աթոռակալ Անույ (Լոռիի ժողով, Գանձակեցի):

1209 Ի յամա աստուածապատիւ տեառն Սարգսի՝ որդոյ Ապիրատին... (Բագնայր):

1210 Ի յամա աստուածարեալ եւ մեծարգոյ տեառն Սարգսի՝ վերադիտողի մայրաքաղաքին Անույ... (Բագնայր):

1211 Ի յամա աստուածապատիւ տեառն Սարգսի՝ որդոյ Ապիրատին... (Բագնայր):

ԳՐԻԳՈՐ Ա. (ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ)

1213 ... ընծայեցի յԱրջու Առճի ի Սուրբ Աստուածածինս ի ձեռն տէր Գրիգորի՝ որդոյ Ապուղամրի... (Արջու Առճի):

1215 Կամաւ Հոգոյն Սրբոյ եւ տէր Գրիգոր ի մեր սեփական ուխտս... (Բագնայր):

Ի յամա աստուածապատիւ հոգեւոր տեառն Գրիգորոյ՝ որդոյ Ապուղամրի (Բագնայր):

1216 Շնորհիւն Աստուծոյ ես տէր Գրիգոր՝ որդի Ապուղամրի ժառանգորդ սեպհական հայրենի Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անւոյ արհիեպիսկոպոս այսմ նահանգի... (Անիի Ս. Առաքելոց):

1217 Կամաւքն Աստուծոյ ես տէր Գրիգոր որդի Ապուղամրի, արհիեպիսկոպոս... (Անիի Ս. Առաքելոց):

1218 Ես տէր Գրիգոր իրիցապետ եպիսկոպոս (Անիի Վրացական եկեղեցի):

1220 Շնորհիւն Աստուծոյ ես տէր Սարգիս՝ որդի Ապիրատին, առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անւոյ... (Անիի Ս. Առաքելոց):

1225 ...տէր Գրիգորոյ արհիեպիսկոպոսի... (Մարմաշէն):

1226 Ես տէր Գրիգորոյ... (Անիի Ս. Սարգիս):

1227 Կամաւն Աստուծոյ ես տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անոյ եւ ժառանգորդ սեպհական հայրենի Աթոռոյս մերոյ (Անիի Ս. Առաքելոց):

ԲԱՐՍԵՂ Գ.

1229 Յառաջնորդութեան տէր Բարսղի որդւոյ Ամրի Երկաթայ (Հոռոմոս):

1231 ... յառաջնորդութեանս (Հոռոմոսի վանաց) տէր Բարսղի արհիեպիսկոպոսի՝ որդւոյ Ամրի Երկաթայ (Հոռոմոս):

1232 Ի տէրութեան տեղւոյն (Բազնայրի) տեառն Գրիգորայ որ Մագիստրոսն ասի, վերադիտող Աթոռոյս Անւոյ (Հոռոմոս, Իգնատիոս գրիչ):

1233 Ի տէրութեան տեղւոյս Գրիգորի Մագիստրոսի որդւոյ Ապուղամրի (Բազնայր):

ԱՆԹՈՒԱԿԱՆՔ

Մօտ 1213–16ին հրամանաւ տեառն Գրիգորոյ եպիսկոպոսի, որ էր ժառանգորդ Սուրբ Ուխտիս (Արջոյ Առիճ):

Ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամրի Անւոյ եպիսկոպոս... (Լճատաւանք):

Մինչեւ 1225 ... այս մեր արձան անջնջելի եւ յիշատակ մշտնջենաւոր տեառն Գրիգորոյ արհիեպիսկոպոսի մայրաքաղաքին Անւոյ եւ նահանգին Շիրակայ, ժառանգորդ եւ սեպհական մերոյ Աթոռոյս... (Լճատաւանք):

Այս արձան մշտնջենաւոր Գրիգորոյ որդւոյ Ապուղամրի (Մարմաշէն):

Մաքիստրոսն Գրիգոր... ընդ հովանեաւ... (Մարմաշինոյ) ինքն եւ եղբայր իւր Ոսարիփ կան հանգստարանի... (Անիի Ս. Առաքելոց):

1239 Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որդի Ամիր Երկաթայ առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անոյ... (Անիի Ս. Առաքելոց):

ՍԱՐԳԻՍ Բ.

1245 ...եպիսկոպոսն Անույ Սարգիս (Գանձակեցի):

1246 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի) տեառն Բարսղի արքեպիսկոպոսի՝ որդոյ Ամիր Երկաթայ (Հոռոմոս):

1247 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի) տեառն Բարսղի, որդոյ Ամիր Երկաթայ... (Հոռոմոս):

1250 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի) տեառն Բարսղի արհեպիսկոպոսի, որդոյ Ամիր Երկաթայ... (Հոռոմոս):

1251 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի) տեառն Բարսղի (Հոռոմոս):

1253 Առաջնորդ վանացս տէր Բարսեղ (Հոռոմոս):

1262 Ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Անու տէր Սարգսի, տեառն տեղւոյս... (Բազնայր):

ԱՆԹՈՒԱԿԱՆՔ

1260-70ական թուականներին.

Եւ տէր Սարգիս, որդի Մաքիստրոսին... (Անիի Ս. առաքելոց):

Շնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Սարգիս եպիսկոպոս... (Անիի Ս. Առաքելոց):

Շնորհիւն Աստուծոյ ի տէրութեան քաղաքիս եւ յառաջնորդութեան տէր Սարգսի... (Անիի Ս. Առաքելոց):

ՄԻԻԹԱՐ ՏԵՂԵՐԾԻ

Ամբուակամ.

Եւ Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերէցի (Անիի Ս. Առաքելոց):

ԳՐԻԳՈՐ Բ.

1277 Շնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անւոյ... (Անիի Ս. Առաքելոց):

Անթուակամ. եւ տէր Գրիգորս եղբաւորորդի տեառն Սարգսի (Մարմաշէն):

1298 ...ի քաղաքիս Անի... յեպիսկոպոսութեան տեառն Յոհաննիսի... (Անիի Ներքին բերդ, եղբայրիկ գրիչ):

ՎԱՐԴԱՆ

1307 Վարդան եպիսկոպոս Անւոյ (Սսի ժողով, Կալանոս):

1308 ...ի հայրապետութեանս մերոյ նահանգիս Շիրակ գաւառիս՝ հեզի եւ մարդասիրի տէր Յոհաննիսի՝ որդոյ Ապուղամրի՝ իշխեցող տեղոյս... (Բագնայր):

1313 ...ի հայրապետութեան մայրաքաղաքիս Անոյ տեառն Յոհաննիսի մեծի, որ է ջահ վառեալ ի մէջ եկեղեցւոյ եւ ի յազգէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց (Շիրակի Մագւոյս բնակավայր):

Անթուակամ. ... յեպիսկոպոսութեան տէր Յոհաննիսի... (Անիի գլխաւոր մուտք):

1320 ի հայրապետութեան ի տէր Վարդան... (Մրեն):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ՈՍԿԵՓՈՐԻԿ

ԺԴ. դարի 80ական թուականներին.

...գանիմաստ ծրող սորին զՅովհաննէս եպիսկոպոս Անւոյ (Անի):

ԺԵ. դարի սկիզբ

...զՅովհաննէս եպիսկոպոս Անոյ վիճակիս... զՅովհաննէս եպիսկոպոս անպէտ գրիչ Անոյ նահանգիս (Անի):

1423 ...գրիչ Յովհաննէս եպիսկոպոսի Անոյ յիշեսջիք... Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի, մականունն Ոսկեփորիկ վերաձայնելոյ... (Սանահին):

1426 ...գրեցաւ... ձեռամբ մեղապարտ գրչի Անոյ եպիսկոպոսի տէր Յովանիսի (Թմոք ամրոց):

1443 ...աղաչեմ յիշել ի Տէր Յովանէս եպիսկոպոս՝ մականունն Ոսկեփոր, որ է ուսուցիչ մեր այսմ գործոց... (Արաբաժոտն, Սերկեւիլի գիւղ, Ոհաննե Թմոքեցի):